

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

УДК 378:[172.12:005.336.2]

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16877898>

**Педагогічні підходи до формування громадянської компетентності
студентів у закладі вищої освіти в період війни**

Дольнікова Любов Василівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»,

79020, м. Львів, просп. В. Чорновола, 57, Україна

lubov.v.dolnikova@lpnu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0719-2028>,

Гончаров Максим Сергійович

студент II курсу магістратури Національного університету «Львівська

політехніка», спеціальність «Освітні, педагогічні науки»

79020, м. Львів, просп. В. Чорновола, 57, Україна

maksym.honcharov.mnorn.2024@lpnu.ua

<https://orcid.org/0009-0000-1251-1076>

Прийнято: 03.08.2025 | Опубліковано: 14.08.2025

***Анотація.** Стаття присвячена проблемі формування громадянської компетентності, як невід'ємної частини молодіжної політики, що орієнтована на формування усвідомленої громадянської позиції, готовності молоді до відстоювання національних інтересів, національної самоідентичності, формування патріотизму, що реалізується через активні студентські спільноти закладу вищої освіти. Акцентовано, що в період повномасштабного*

вторгнення росії, коли до закладів вищої освіти у західних регіонах прибули студенти, які мають статус внутрішньо-переміщених осіб, інтеграція і громадянська соціалізація їх в прогресивне громадянське студентське середовище потребує нових обґрунтованих підходів до формування позитивної громадянської позиції серед усіх учасників педагогічного процесу закладу вищої освіти. У статті наведено аналіз трактування поняття громадянської компетентності на основі аналізу досліджень українських та зарубіжних науковців, окреслено основні методологічні орієнтири формування активної громадянської позиції, правової культури, патріотизму та соціальної відповідальності. Подано авторське трактування громадянської компетентності як ключової здатності особистості бути усвідомлено активним в суспільстві, проявляти знання історичної пам'яті, толерантності, бути активною у всіх проявах суспільного життя, бути патріотом, бути небайдужим до негативних явищ у суспільстві (хабарництво, корупція, суспільна байдужість, фашистські настрої зрада тощо), відкрито заявляти і відстоювати свою позицію. Встановлено, що формування і розвиток громадянської компетентності студентів в закладі вищої освіти буде якісним і результативним на основі компетентісного, особистісно-орієнтованого, операційного, інтегративного, проєктивного дидактичних підходів. Визначено засоби та прийоми реалізації кожного з дидактичних підходів для досягнення мети формування громадянської компетентності, наголошено, що комплексне поєднання визначених дидактичних підходів забезпечує ефективний розвиток громадянських якостей молоді в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *громадянська компетентність, громадянське виховання, заклади вищої освіти, воєнний стан, громадянське суспільство, інтегративний підхід, проєктивний підхід, особистісно-орієнтований підхід, діяльнісний підхід, внутрішньо-переміщені особи.*

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Pedagogical approaches to the formation of civic competence of students in a higher education institution during the war

Lyubov Dolnikova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of
Pedagogy and Innovative Education,
Lviv Polytechnic National University,
79020, Lviv, V. Chornovola Ave., 57, Ukraine

lubov.v.dolnikova@lpnu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0719-2028>,

Maksym Honcharov

2nd year master's student,

Lviv Polytechnic National University,
specialty "Educational and Pedagogical Sciences"
79020, Lviv, V. Chornovola Ave., 57, Ukraine

maksym.honcharov.mnopn.2024@lpnu.ua

<https://orcid.org/0009-0000-1251-1076>

***Abstract:** The article is devoted to the problem of forming civic competence as an integral part of youth policy, which is focused on the formation of a conscious civic position, the readiness of young people to defend national interests, national self-identity, the formation of patriotism, which is implemented through active student communities of higher education institutions. It is emphasized that during the period of the full-scale invasion of Russia, when students with the status of internally displaced persons arrived at higher education institutions in the western regions, their integration and civic socialization into a progressive civic student environment requires new substantiated approaches to the formation of a positive civic position*

among all participants in the pedagogical process of a higher education institution. The article provides an analysis of the interpretation of the concept of civic competence based on the analysis of research by Ukrainian and foreign scientists, and outlines the main methodological guidelines for the formation of an active civic position, legal culture, patriotism, and social responsibility. The author's interpretation of civic competence is presented as a key ability of an individual to be consciously active in society, to demonstrate knowledge of historical memory, tolerance, to be active in all manifestations of public life, to be a patriot, to be indifferent to negative phenomena in society (bribery, corruption, public indifference, fascist sentiments, betrayal, etc.), to openly declare and defend one's position. It is established that the formation and development of civic competence of students in a higher education institution will be qualitative and effective on the basis of competency-based, personality-oriented, operational, integrative, projective didactic approaches. The means and methods of implementing each of the didactic approaches to achieve the goal of forming civic competence are determined, it is emphasized that a comprehensive combination of the specified didactic approaches ensures the effective development of civic qualities of young people in conditions of martial law.

Keywords: *civic competence, civic education, higher education institutions, martial law, civil society, integrative approach, projective approach, person-centered approach, activity-based approach, internally displaced persons.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Заклади вищої освіти завжди були і є визначальним середовищем формування молодіжної політики, джерелом і спонукальним чинником до прогресивних змін, що ще раз переконливо довели події 22 липня 2025 року, на які блискавично прореагувала молодь. Проблема аналізу та формування громадянської компетентності в умовах воєнного стану стала невід'ємною частиною молодіжної політики, що орієнтована на

формування усвідомленої громадянської позиції, готовності молоді до відстоювання національних інтересів, національної самоідентичності, формування патріотизму, що реалізується саме через активні студентські спільноти закладу вищої освіти. Закон України «Про освіту» (2017) визначає саме громадянську компетентність, як ключову у реалізації компетентнісного підходу в організації освітнього процесу. Громадянська компетентність формується загальною стратегією закладу освіти, позицією його керівництва, під час аудиторного та в позааудиторний час, під час індивідуальної роботи педагога, починаючи з вже з дошкільної освіти, адже громадянами повинні стати всі незалежно від фаху, освітнього чи наукового рівня, професійного спрямування освіти тощо. Це особливо важливо в період повномасштабного вторгнення росії, коли до закладів вищої освіти у західних регіонах прибули студенти, які мають статус внутрішньо переміщених осіб, все життя розмовляли російською мовою, нечасто ідентифікували себе українцями. Інтеграція і громадянська соціалізація внутрішньо переміщених осіб в прогресивне громадянське студентське середовище, що озброєне національними цінностями, радикально змінила відбір технологій щодо визначення та корегування особистісних орієнтирів здобувачів вищої освіти, а загалом виокремила потребу у формуванні позитивної громадянської позиції серед усіх учасників педагогічного процесу закладу вищої освіти. Саме це, на нашу думку, стане вагомим важелем і ефективним підґрунтям активної участі молоді у відбудові країни, кардинальної перебудови у свідомості та національній ідентичності молоді. Такі завдання вимагають системного та комплексного підходу до організації освітнього процесу. У зв'язку з цим виникає потреба щодо перегляду значення закладів вищої освіти не тільки як центрів формування сучасного конкурентоздатного фахівця, а й активного середовища усвідомлення потреби і розвитку відповідальної громадянської позиції, національної самосвідомості, засад демократичних цінностей, пошуку ефективних громадянських

активностей у суспільному житті. На нашу думку, у воєнний період таке виховання набуває особливої ваги, адже воно не лише зміцнює національну ідентичність, а й закладає підґрунтя для її активної участі у відбудові країни, що вимагає системного та комплексного підходу до організації освітнього процесу. Виникає суперечність між сформованими проросійськими цінностями в частини молоді, психологічними травмами та втратами під час війни, бажаннями змінювати себе і своє відношення до ворожої країни. Тому формування та розвиток громадянської компетентності набуває стратегічного значення як передумова збереження державності, національної єдності та демократичного розвитку в умовах збройного конфлікту та гуманітарних викликів, що зумовило вибір теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія незалежної України підтверджує, що питання розвитку національної свідомості та громадянського суспільства є визначально-пріоритетним і посідає провідне місце в дослідженнях науковців. Провідні філософи і вчені дійшли висновку, що патріотичні почуття і формування громадянської ідентичності займають одне з визначальних місць в освітньому процесі. Війна в Україні виокремила необхідність наголошувати на громадянсько-патріотичному вихованні молоді, починаючи з раннього шкільного віку, адже, як показує практика, більшість дітей у деяких регіонах не отримала від своїх батьків належного патріотичного родинного виховання, зокрема в тих регіонах, що виявилися вразливими до зовнішнього впливу та які радісно зустріли чобіт російського загарбника. Варто відзначати позитивний приклад у царині організування виховної роботи, що спрямована на формування особистості, громадянина, патріота. Це прийняття Закону України, який запроваджує нове поняття – поняття національної та громадянської ідентичності [8]. Ми не ставимо собі за мету детально аналізувати даний Закон, проте, він дає можливість констатувати важливість вивчення та аналізу питань національної й громадянської ідентичності. Законодавець розглядає громадянське виховання в

єдності з патріотичним, виокремлюючи такі категорії виховання як громадянсько-патріотичне виховання і громадянська освіта, що реалізується саме через громадянське виховання, а результатом цього процесу є сформована громадянська компетентність.

Аналізуючи наукову літературу, ми приходимо до висновку, що єдності у трактуванні сутності педагогічної категорії громадянського виховання і сформованої громадянської компетентності нема. Так Рада Європи (Council of Europe) [10] трактує громадянську компетентність як здатність ефективно та відповідально брати участь у демократичному житті, спираючись на повагу до прав людини та демократії і містить такі компоненти:

- знання політичної системи;
- навички участі в дебатах;
- сформовані цінності поваги, солідарності, відкритості, толерантності тощо.

Науковиця О. Глушко [4] визначає громадянську компетентність як здатність людини бути відповідальним громадянином, брати участь у суспільному і політичному житті, базуючись на знаннях про соціальні та політичні поняття, структури та демократію. В документах Юнеско зазначено, що громадянська компетентність охоплює знання, навички, цінності та ставлення, необхідні для життя в глобальному світі та участі в суспільному житті на основі поваги до прав людини, соціальної справедливості, гендерної рівності, культурної різноманітності і сталого розвитку [5].

Українська дослідниця Т. Смагіна під громадянською компетентністю розуміє сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, успішно реалізуватися як громадянину української держави. Дослідниця робить висновок, що громадянська компетентність формується в навчальному процесі під час вивчення різних навчальних дисциплін [12]. У цій

же ж праці наголошено, що громадянська компетентність є інтегрованою якістю особистості. Вона включає готовність і здатність особи бути активним, відповідальним громадянином, який діє згідно з демократичними принципами, дотримується прав людини і активно бере участь у суспільному житті.

Дослідниця О. Локшина трактує громадянську компетентність як здатність діяти як відповідальний громадянин, повною мірою брати участь у суспільному житті на основі усвідомлення соціальних, економічних, правових та політичних концептів і структур, як і глобальних трансформацій та сталого розвитку [6].

В національній рамці кваліфікацій визначено громадянську компетентність як здатність діяти відповідально в громадському просторі, знати та поважати права людини, розуміти принципи демократії, брати участь у житті громади.

Т. В. Бакка, О. Ю. Богомаз, Т. В. Ладиченко [1] акцентують на ролі історичної пам'яті у формуванні громадянської свідомості, а зарубіжні дослідники J. Bennett, [3] M. Print [7] наголошують на важливості міжкультурної компетентності, творчого мислення та участі у суспільних процесах, які є властивостями активного громадянства. Ремех Т. в дослідженні «Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи» [9] обґрунтовує необхідність аргументованого педагогічного впливу на вихованця в умовах нової української школи, аналізує важливі складові структури громадянської компетентності як категорії виховання. Цікавими є наукові розвідки Шевчук Т. Є. [14], які стосуються питання ролі громадянської компетентності у підготовці не тільки конкурентоспроможного сучасного фахівця, а й активного громадянина сучасного суспільства. Науковці Швидун В., Швидун Л. [15] наголошують на готовності педагогів формувати і розвивати громадянську компетентність вихованців в процесі їх професійного розвитку та під час підвищення кваліфікації

У дослідженнях останніх років особлива увага приділяється впливу війни на трансформацію освітніх стратегій, зокрема розвитку психологічної

стійкості та патріотизму у студентства, особливостей відбору педагогічного інструментарію щодо реалізації мети освітнього процесу загалом і формування громадянської компетентності зокрема. Важливою і такою, що потребує особливої уваги та усвідомлених дій є, на нашу думку, робота з внутрішньо-переміщеними особами, що стало метою нашого дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У воєнний період дидактичні підходи до формування громадянської компетентності набувають особливої ваги, виникає суперечність між сформованими проросійськими цінностями в частини молоді та бажаннями змінювати себе і своє відношення до ворожої країни. Формування та розвиток громадянської компетентності в період війни набуває стратегічного значення. Проте аналіз змістового наповнення педагогічної взаємодії з внутрішньо переміщеними особами є недостатньо висвітлений в умовах збройного конфлікту та гуманітарних викликів, що зумовило вибір теми нашого дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз дидактичних засад формування громадянської компетентності як вектора реалізації молодіжної політики у період війни з росією у сучасному закладі вищої освіти та виокремлення ефективних дидактичних підходів до розв'язання завдань громадянського виховання студентської молоді в закладах освіти у воєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Виходячи з вище наведеного огляду літературних джерел ми визначаємо громадянську компетентність як ключову здатність особистості бути усвідомлено активним в суспільстві, проявляти знання історичної пам'яті, толерантності, бути активною у всіх проявах суспільного життя, бути патріотом, бути небайдужим до негативних явищ у суспільстві (хабарництво, корупція, суспільна байдужість, фашистські настрої зрада тощо), відкрито заявляти і відстоювати свою позицію. Зазначимо, що в

період воєнного стану освітній процес у закладі вищої освіти потребує не лише адаптації до нових реалій (змішане навчання, зміна місця проживання і втрата домівки, обмеження ресурсів, психологічні розлади, емоційні втрати), а й якісного перетворення та вдосконалення змісту освіти. Виходячи з засад класичної дидактики, ми вважаємо, що формування і розвиток громадянської компетентності студентів буде якісним і результативним на основі таких педагогічних підходів: компетентісний, особистісно-орієнтований (студентоцентрований), операційний, інтегративний, проєктивний. Зупинимось на змісті і особливостях застосування кожного з цих підходів для формування і розвитку громадянської компетентності в закладах вищої освіти в період війни.

Компетентісний підхід. Як підтверджує аналіз літературних джерел і авторське бачення проблеми, цей підхід базується на формуванні і розвитку ключових громадянських компетентностей, які встановлені і визначені європейськими та національними рамками. Сюди відносимо такі компоненти громадянської компетентності: політична грамотність, знання прав людини, участь у громадських ініціативах, критичне мислення. Ми вважаємо, що в контексті компетентісного підходу в умовах війни освітні програми підготовки фахівців необхідно доповнювати темами, що пов'язані із національною безпекою, правовим захистом, міжнародним гуманітарним правом, волонтерською діяльністю, а в позааудиторний час долучати здобувачів освіти до актуальних громадянських акцій, волонтерства, аналізу сучасних політичних проблем. Обґрунтованим, на нашу думку, було б запровадження вибіркового курсу «Громадянська освіта». Такий навчальний предмет є в навчальних планах загальної середньої освіти, тому продовження його на новому, вищому рівні було б ефективним засобом формування громадянської компетентності.

Особистісно орієнтований (студентоцентрований) підхід. Цей підхід орієнтований на урахування і забезпечення уваги всіх учасників педагогічного процесу до внутрішнього світу студента, його емоційного стану, цінностей і

переконань. У воєнний період кожен педагогічний взаємодію індивідуальну чи колективну слід орієнтувати на формування стійкості, емпатії, відчуття відповідальності перед суспільством. Почніть педагогічний взаємодію з коротенького аналізу подій на фронті, чи минулої тривоги, запитайте як ситуація в домівках кожного, особливо акцентуйте на внутрішньо-переміщених особах. Необхідно пам'ятати, що нема в академічній групі студента, який не потребує уваги педагога.

Операційний підхід. Передбачає залучення студентів до практичної громадянської активності: волонтерства, організації благодійних заходів, участі в медіапроектах, інформаційних кампаніях, мітингах тощо. Особливої уваги потребують наповнення практичних і семінарських занять обговоренням актуальних питань сьогодення. І не важливо, що у Вас семінарське заняття з політології, філософії чи ІТ-дисципліни. Тут всюди є можливість обговорити питання громадянської активності, патріотизму, зради, ролі сучасних українських вчених в реалізації тих чи інших наукових проблем, оцінити роботу владних структур у відповідальний воєнний період тощо. Цікавими, на нашу думку, є наповнення таким матеріалом і лекційного матеріалу і, безперечно, зупинка навчального заняття офлайн чи онлайн о 9.00 кожного дня для хвилини мовчання в пам'ять про загиблих героїв. На цю хвилину Львів завмирає, зупиняється транспорт, формується почуття єдності, національної ідентичності, віра у свій народ і його незламність. Багато можливостей щодо реалізації завдань формування і розвитку громадянської компетентності має діяльність наставника академічної групи. В Національному університеті «Львівська політехніка» до цієї роботи активно долучається студентський капелан, спільні молитви викладачів і студентів. У фойє головного корпусу щорічно під час прийому студентів на перший курс розміщена мапа «Постав прапорець, звідки ти приїхав». Це може стати дороговказом організування і проведення роботи з тимчасово переміщеними особами, плануванням індивідуальної та групової

роботи в гетерогенній студентській групі. Кожен викладач дуже відповідально повинен ставитись до відбору і застосування таких форм роботи, бо саме вони у процесі формування громадянської компетентності дозволяють йому поєднати теоретичні знання з реальним досвідом, розвивають ініціативність, соціальну відповідальність і командну взаємодію студентів.

Інтегративний підхід. Цей підхід дозволяє поєднувати зміст громадянської освіти під час вивчення соціально-гуманітарних і фахових дисциплін навчального плану, що сприяє цілісному усвідомленню студентами ролі громадянина у складних історичних обставинах, значення професійної галузі у становленні і розвитку економіки держави. Зазначимо, що в реалізації інтегративного підходу важливе місце має професіоналізм самого викладача, його глибокі, сучасні знання проблеми, а також гуманістична спрямованість його педагогічної діяльності, що орієнтована на знання психологічні, історичні, філософські і, що найважливіше, має міцне опертя на індивідуалізацію педагогічної взаємодії, педагогічну виваженість і толерантність. В цьому напрямку ефективними є ініційовані адміністрацією університету акції підтримки ЗСУ, зустрічі з прогресивними письменниками, представниками діаспори, митців різних галузей культури тощо.

Проективний підхід. Цей підхід передбачає реалізацію студентських освітніх та соціальних проєктів. Саме під час війни ці проєкти кардинально змінили свою змістову наповненість і цілі. Розробка діадних чи тріадних проєктів під час освітнього процесу є найбільш цікавою для студентів. Тут тематику визначають самі студенти. Наприклад тимчасово-переміщені особи часто розробляють проєкти «Моє громадянське кредо: як було, як є і як буде», «Що я зможу змінити в школі майбутнього після війни», «Моя громада під час війни», «Історії незламних», «Громадянин майбутнього». Цікавими є конкурси між академічними групами в реалізації проєкту «Що я зможу, як фахівець, запропонувати для ефективної відбудови України після війни». Проективний

метод формує досвід самостійної діяльності, критичного аналізу подій, співпраці з громадськими організаціями, локальними громадами, сприяє формуванню активної громадянської позиції.

Нами виокремлено основні змістові компоненти реалізації дидактичних підходів до формуванні громадянської компетентності:

- переконувальні історичні факти;
- аналіз сучасних політичних, соціально-економічних явищ;
- етнічна свідомість;
- цінності та ідеали;
- толерантність і виваженість до інакшості;
- готовність до висловлювання власної позиції;
- участь в громадських актах;
- розробці стартапів.

Ми переконані, що застосування дидактичних підходів та засобів їх змістового наповнення в організуванні педагогічної взаємодії під час війни в неоднорідній академічній групі стосовно сформованої громадянської позиції є ефективними у формуванні громадянської компетентності сучасного студента закладу вищої освіти, майбутнього громадянина, патріота.

Висновки. У період війни формування громадянської компетентності у студентів стає не лише елементом освітнього процесу, а й фактором національного спротиву, соціальної згуртованості й стійкості суспільства. Комплексне використання педагогічних підходів дозволяє формувати у студентства відповідальність, патріотизм, здатність до участі у громадському житті. Роль закладу вищої освіти у формуванні громадянської компетентності буде визначальною і ефективною при осмисленому, спланованому використанні дидактичних підходів, а також посиленні ролі самого закладу освіти як середовища громадянського становлення, моральної підтримки та виховання майбутніх лідерів українського суспільства.

Список використаних джерел.

1. Бакка Т. В., Богомаз О. Ю., Ладиченко Т. В. Вплив змісту історії та громадянської освіти на формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти нової української школи. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-315-6-1>. URL: <https://www.researchgate.net/> (дата звернення: 02.06.2025).
2. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 1. С. 12–21.
3. Беннетт Дж. Перетин кордонів: міжкультурна компетентність у глобалізованому світі. Київ : Юніверс, 2019. 245 с.
4. Глушко О. Європейська рамка особистісної, соціальної та навчальної ключової компетентності (LifeComp): концептуальний вимір. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 4. С. 35–45.
5. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993> (дата звернення: 02.06.2025).
6. Локшина О. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року. *Український педагогічний журнал*, 2019. № 3. С. 21–30. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-3-21-30>
7. Print M. Education for Democratic Citizenship in Europe: Policies, Programs and Pedagogical Strategiesю Strasbourg : Council of Europe, 2015. 123 p.
8. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20> (дата звернення: 22.07.2025).

9. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–40.
10. Референтна рамка компетенцій для Ради Європи. URL: <https://theewc.org/resources/the-council-of-europe-reference-framework-of-competence-for-democratic-culture/> (дата звернення: 27.06.2025).
11. Савченко О. Якісна школа та громадянське виховання: сучасні виклики та педагогічна відповідь. *Освіта і суспільство*. 2022. № 4. С. 15–20.
12. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук. -13.00.02.- Київ, 2007. 22 с.
13. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2. С. 5–14.
14. Шевчук Т. Є. Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *Young Scientist*. 2018. № 4.1 (56.1). С. 85–88.
15. Швидун В., Швидун Л. Підготовка педагогів до розвитку громадянських компетентностей здобувачів освіти під час підвищення кваліфікації. *Вища освіта України*. 2024. № 1. С. 136–141. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2024.1\(92\).17](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2024.1(92).17).